УДК 591.5

И.И. Рәхимов, Э.Ш. Шәмсевәлиева

ТАТАРСТАН ШӘҺӘРЛӘРЕ ШАРТЛАРЫНДА ЙОРТ ХАЙВАННАРЫ ҺӘМ ДОМЕСТИКАЦИЯ (КЫРГЫЙ ҖӘНЛЕКЛӘРНЕ ӨЙДӘ АСРАУ) ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Городская среда и антропогенные ландшафты являются основной средой обитания человека и его спутников домашник животных. Собаки, кошки обитающие в городах и селениях, являются частью жизненного пространства. Это не только квартиры, но и городские парки, улицы. Домашние животные неизбежно вступают в какие-либо отношения с дикими животными, многие из которых успешно освоили городскую среду.

Ключевые слова: домашние животные, биотические связи, бездомные животные, привыкание к человеку.

Дөньяда халык саны арта бара, шуңа бәйле рәвештә планетада антропоген факторларның роле дә үсә. Тере табигатькә антропоген йогынты аспектларының берсе – йорт хайваннары һәм табигый бергәлекләрдә яшәүчеләрнең үзара мөнәсәбәте. Өй шартларына ияләштерелгән этләр, песиләр һәм башка хайваннар бүгенге шәһәр кешесе көнкүрешенең аерылгысыз өлешен тәшкил итәләр һәм күп меңьеллар дәвамында аның иярчене ролен үтиләр. Әмма, кыргый җәнлекләрдән бөтенләй диярлек изоляцияләнгән булсалар да, алар белән бәйләнешләргә керәләр. Мондый очракта нейтрализм бик сирәк күренеш.

Әлеге тикшеренүнең максаты – йорт хайваннары белән табигый бергәлекләр фаунасының биотик бәйләнешләрен ачыклау, конкурентлык һәм башка үзара мөнәсәбәтләрнең (ерткычлык, комменсализм һ.б.ның) төп закончалыкларын билгеләү. Шуны истә тоту мөһим, кеше, үз мәнфәгатьләреннән чыгып, «кулга ияләштерелгән» хайваннарның биосферадагы хәлләрен үзгәртә, аларның элеккеге туклану чыганакларын өзә. Күп кенә йорт хайваннары, аларның борынгы бабалары билгеле бер климатик шартларда берничә буыннар дәвамында яшәгән булсалар да, төп хуҗалыкта яшәүдән аерылгач, озак вакытлар мөстәкыйль яши алмыйлар, чөнки аларның әлеге экосистемадагы экологик куышлыкка яраклашырга ярдәм итүче төп трофик элемтәләре югалган була.

Хәзер кешеләр табигатьтә һәм кешеләрнең хуҗалык эшчәнлегендә бер генә җәнлекне дә исәптән төшереп калдырырга ярамавына тәмам ышандылар, чөнки аларның һәр төре табигатьтә үз урынын били һәм биоценоз шартларында билгеле бер роль уйный. Антропоген йогынты тәэсирендә аерым төрләр генә түгел, ә тоташ биоценотик комплекслар үзгәреш кичерә [Шилов, 1998].

Тарих мисалларга бик бай. Күченеп китүчеләр һәрвакыт ияләштергән хайваннарын үзләре белән чит җирләргә алып китәләр. Кәҗәләр һәм дуңгызларны үзләренең туену чыганагы буларак алалар. Бер үк вакытта йорттагы бүтән җәнлекләрне дә (әйтик, этне, песине һ.б.ны) үзләреннән калдырмаска тырышалар. Аларның кайберләре яңа урында кыргыйга әйләнергә мәҗбүр булалар. Европалылар тарафыннан Төньяк Америкага алып килгән атларның язмышы шундый. Америка далаларында шулай кыргыйлашкан атлар – мустангларның гаять зур көтүләрен очратырга була. Кыргыйлашкан җәнлекләр гадәттә тиз үрчиләр һәм, кагыйдә буларак, табигатькә зур зыян китерәләр, чөнки алар үзләре өчен чит экосистемага кушылып китә алмыйлар, нәтиҗәдә биологик тигезләнешне бозалар.

Атлантик океандагы Изге Елена утравы европалылар тарафыннан ачылганчыга (1501 елга) кадәр куе урман белән капланган була. Аны кешеләр, кыргыйлашкан кәҗәләр һәм дуңгызлар юкка чыгара. Маскарен утрауларындагы дронт һәм Яңа Зеландиядәге моа да анда кешеләр килеп яши башлагач һәм алар алып килгән җәнлекләр кыргыйлашкач һәлак булып бетәләр [Новиков, 1979]. Галапагос уртауларындагы үзенчәлекле хайваннар дөньясына, очраклымы, әллә аңлапмы, кителгән кәҗәләр, дуңгызлар, этләр, мәчеләрдән зыян килә. Ул хайваннарның үрчүе әлеге утрауларның кайберләрендә эре җир ташбакалары, икенчеләрендә күптөрле кошлар өчен фаҗигагә әверелә [Гржимек, 1988].

Динго Австралия урманнарында һәм далаларында кыргый хәлдә яши. Кешеләр аңа йорт хайваннарының, аеруча сарыкларның дошманы итеп карыйлар, алар тарафыннан эзәрлекләнгән бу эт үзе дә кешеләрдән качарга тырыша. Динго үзе тукланган җәнлекләрнең бер генә төрен дә юкка чыгармый, әмма Австралиядәге букчалы эре ерткычларның – букчалы шайтан һәм букчалы бүреләрнең санына исәбенә йогынты ясый.

Саны ягыннан көннән-көн ишәя барган ташландык эшләр кыргыйлашкач бүгенге экосистемада нинди үзгәрешләр күтелгәнен әлегә беркем дә әйтә алмый. Хәер, ташландык хайваннар проблемасы һәрвакыт булган. Немец галиме, сәяхәтче, җәнлекләр дөньясы турындагы хезмәтләр авторы Альфред Брем (1829–1884) Европа урманнарында очрый торган, өйдән кыргыйлашкан мәчеләр турында, алар көчле һәм ерткычлар, дип яза. Бу автор Себер этләренең эштән буш вакытларында урманга китеп, кыргый җәнлекләр кебек, азык эзләү белән шөгыльләнүләре турында да яза. Ул этләр елга ярларында уылдык чәчкәннән соң хәлсезләнеп калган балыклар белән туклананалар, тычкан, куян, йорт боланнарын тоталар, көтү булып йөргәндә, хәтта, кыргый боланнарны да эзәрлеклиләр. Л.С. Сабанеев 1878 елда «Природа и охота» журналында, Европа киңлекләрендә яшәүче кыргый мәчеләр турында язганда, өйдән китеп кыргый-

лашкан ата мәчеләр хакында да искә ала.

Ә менә Икенче Бөтендөнья сугышы елларында безнең илдә кайбер кешеләр, ачлыктан, хуҗасыз этләрне һәм песиләрне ашарга мәҗбүр булдылар. Аннан соң бик күпләрнең йортта эт яки мәчене ашатып тотарга хәленнән дә килмәде. Узган гасырның соңгы дистә елларында, кешеләрнең матди мөмкинлекләре яхшыра башлагач кына, шәһәр фатирларында этләр, песиләр асрый башладылар. Әмма төрле сәбәпләр белән аларның бер өлеше урамда кала һәм алар, азык эзләп, чүплекләргә ияләшә. Бу мәсьәлә бүгенге көндә аеруча кискенләште.

XX йөзьеллыкның икенче яртысында Татарстан Республикасының урман һәм кырлар фаунасында кыргыйлашкан этләрнең барлыкка килүе зоологлар игътибары предметына әверелде. Күзәтүләрдән мәгълүм булганча, ач этләр (таксалардан башлап, овчаркаларга кадәр), көтүләргә берләшеп, урман-кырлардагы һәр тере җан иясен юкка чыгаралар. Мондый этләр бүреләрдән дә куркынычрак, чөнки алар сан ягыннан югары. Алар тычканнарны, куяннарны, байбакларны, бурсыкларны аулыйлар, хәтта пошиларны (кыр кәҗәләрен әйткән дә юк инде) куып тоталар [Горшков, Назарова, 2000].

Кайбер җирлекләрдә җәнлекләрнең күпләп үрчүе ике факторга – азык табу мөмкинлегенә һәм яшәү куркынычсызлыгына бәйле. Бүген исә кыргыйлашкан этләр өчен боларның икесе дә бар. Азык күп, ә аларга зыян салырга ерткычлар юк. Мөгаен, шуңа күрә соңгы вакытта аларның үз-үзләрен тотышы үзгәрде, алар курыкмый башладылар, йорт ишеге яннарында, урамнарны тоташтырган җир асты юлларында күпләп йөриләр. Кыргый этләрне аулап тоту көтүдә актив, хәрәкәтчән яшь этләр санын киметми. Җитмәсә, яшь этләр көтүе тавышлы һәм алар агрессив (кешеләргә карата да) [Ибрагимова, Рахимов, Галиев, 2000].

Шәһәрләрдәге һәр ишегалдында чүп баклары янында тукланучы ташландык этләрне очратып була. Алар яннарына килүче кешегә төрлечә карыйлар. Күпчелек очракта, койрыкларын кысып, тараласлар. Мондый этләрне шәһәр читендәге урманчыкларга якын торак пунктларда аеруча күп очратасың. Ә менә торак пункт урман һәм бер үк вакытта дача-бакча ширкәтләре белән чикләшкән урыннарда мондый этләр чын-чынлап афәткә әвереләләр. Моны Васильево (Татарстан) бистәсе читендә күзәтергә була. Дача сезоны ябылгач, ташландык этләр саны күпкә арта.

Мамадыш районының (ТР) Югары Сон авылы янындагы урманда берничә ел инде кыргыйлашкан этләр көтүе яши. Алар даими күзәтү астында. Этләр саны 6–8 арасында тирбәлә. Көндез алар урманда була. Төнлә авылга килеп, үләксә яки корбаннарын эзлиләр. Авыл халкы аларга төрлечә карый. Бервакыт авыру сыерны, үлеп киткәнче дип, авыл янындагы чокырда суялар. Ул сыердан калган бер генә нәрсә дә бозылырга өлгерми, аны кыргыйлашкан этләр

шул төндә үк ашап бетерәләр. Бу очракта этләр санитар ролен үтиләр. Икенче караганда, шул ук этләр кешеләрнең авыл тирәсендә үлән ашап йөргән сарыкларына ташланалар, хәтта абзарларга да һөҗүм итәләр. Алар, көтү булып һөҗүм иткәндә, яңа туган бозауны да өстерәп алып китә алалар. Кышын бу проблема тагын да кискенләшә. Терлекчелек фермаларының каравылчыларына бик уяу булырга, төн буе анда азык эзләп килгән этләрне куарга туры килә.

Бүреләр белән этләрнең гибридлашу күренеше фәнни яктан да, практик яктан да зур кызыксыну уята. Бүреләр этләрнең нәсел башы булуы һәркемгә мәгълүм, шуңа күрә аларның үзара кушылулары гаҗәп түгел, һәм катнаш токым алга таба үрчү сәләтен югалтмый. Венадагы зоологик бакчада яшәүче ана бүре, йорт эте белән кушылып, балалар таба [Брем, 1922]. Табигый шартларда һәм зоопаркларда туган бүре белән эт гибридлары зур кызыксыну тудыра, моңа Дәүләт Дарвин музее коллекцияләрендә мисаллар бар.

Бүре-эт гибридларына хас үзенчәлекләр шунда – бүре балалары гадәти булмаган төстәге тиреле булып туа. Алар еш кына кара яки җирән, ала, сирәк кенә ак төстә була [Павлов, 1990]. 70 нче еллар башына алынган мәгълүматларга караганда, гибрид бүреләр, шул исәптән кара тиреләләре туу чагыштырмача ешайган. Алтай краенда, Мордовия Республикасында, Актүбә, Новосибирск, Пенза, Оренбург, Волгоград, Саратов, Воронеж, Белгород өлкәләрендә гибрид бүреләр тууы хакында мәгълүматлар бар. Шуны да билгеләп үтәргә кирәк, гибрид бүреләр туу күренеше ул елларда урманнарда күчмә һәм кыргыйлашкан этләрнең артуы белән аңлатыла [Павлов, 1990].

Л.С. Рябов Воронеж өлкәсендә гибрид бүреләр иң күп үрчегән чорның XX гасырның 60 нчы елларына, бүреләрнең тоташ кырылып бетү чигенә җиткән вакытка туры килүен ачыклады. Бөтенләй юкка чыгу янаган депрессия чорында бүреләр этләргә карата дустанә мөнәсәбәт сиздерә башлыйлар һәм алар белән кушылырга омтылалар. Ә инде бүреләрнең шул җирлектә баш саны арткач, аларның гибридлашу процессы туктала. Гибрид үрчем тышкы яктан, этләргә түгел, күбрәк бүреләргә тартым була, тире-йоннары гадәти бүреләрнекеннән караңгырак төсе белән аерыла һәм аларның бу үзенчәлекләре этләр белән кушылганда өч, хәтта аннан да күбрәк буыннарга хәтле саклана. Гадәттә гибридларның беренче оясы кыргыйлык һәм усаллык ягыннан бүреләрдән аерылмый, алар өрмиләр, ә улыйлар. 1874 елда Л.П. Сабанеев болай дип яза: «Черные волки встречаются под Чистополем (РТ) и по настоящее время. Вероятно предположение, что за черных волков нередко принимались в России одичавшие собаки или же гибриды от собаки и волка» [Сабанеев, 1874].

1984 елда Казан әзерләп сату базасы Бөтенсоюз сунарчылык һәм җәнлек асраучылык фәнни-тикшеренү институтына

(ВНИИОЗ) биш данә кара төстәге, бераз тузгып торган йонлы, әмма танавы чал төстәге йон белән капланган тире җибәрә һәм аның гибрид җәнлекнекеме, әллә тугелме икәнлеген раслауларын үтенә. Чөнки бүре-этләр кеше өчен аеруча куркыныч [Попов, Лукин, 1988]. П.К. Горшков белдергәнчә, Алексеевка авылы тирәсендә билгеле бер вакыт дәвамында андый бүре-этләр очрый.

Яңа «экологик берәмлек» бергәлекләрнең яңа экологик куышлыклар белән тулыландырылуы хисабына барлыкка килә, бу – экосистемадагы үзгәрешләр белән бәйле күпкырлы процесс [Шилов, 1977]. Хәзерге вакытта фаунаның формалашуы процессын үзагымына куярга ярамый. Ташландык һәм кыргыйлашкан этләрне пространствода урнаштыруда, аларның таралу һәм үрчүләрендә кешенең катнашуы мәҗбүри таләп. Алга таба бу процессларны җайга салу өчен аларны максатчан өйрәнү өлкәсендә зур эшләр көтә. Югыйсә, кешелек табигатьтәге кыргый төрләрнең санын тагын да югалтырга мөмкин.

Әдәбият

Брэм А.Э. Жизнь животных: в 3-х т. М.: Терра, 1992. Т. 1: Млекопитающие. 524 с.; Т. 2. Птицы. 352 с.

Горшков П.К., Назарова И.В. Изменения в фауне млекопитающих республики Татарстан за последние 50 лет // Актуальные проблемы Республики Татарстан. Казань: Новое знание, 2000. С. 38.

Гржимек Б. Экологические очерки о природе и человеке. М.:Прогресс, 1988. 640 с.

Ибрагимова К.К., Рахимов И.И., Галиева А.А. К изучению бродячих собак в условиях большого города // Актуальные проблемы Республики Татарстан. Казань: Новое знание, 2000. С. 49.

Новиков Г.А. Основы общей экологии и охраны природы. Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. 351 с.

Павлов М.П. Волк. М.: Агропромиздат, 1990. 349 с.

Попов В.А., Лукин А.В. Животный мир Татарии. Казань: Таткнигоиздат, 1988. 248 с.

Сабанеев Л.П. Позвоночные Среднего Урала и географическое распространение их в Пермской и Оренбургской губерниях. М., 1874. 204 с.

Шилов И.А. Экология. М.: Высшая школа, 1998. 512 с.

Шилов И.А. Эколого-физиологические основы популяционных отношений у животных. М.: Изд-во МГУ, 1977. 262 с.

Рәхимов Илгизәр Ильяс улы,
биология фәннәре докторы, профессор,
Казан (Идел буе) федераль университетының биоэкология,
гигиена һәм иҗтимагый сәламәтлек кафедрасы мөдире

Шәмсевәлиева Эльмира Шамил кызы,
биология фәннәре кандидаты